

**Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar**

Doktori disszertáció tézisei

Csontos Nóra

**Az írásjelek alkalmazásának alakulástörténete
a 17. század közepétől a 19. század elejéig keletkezett
magyar nyelvű nyomtatványokban**

Nyelvtudományi Doktori Iskola
A doktori iskola vezetője: Dr. Banczerowski Janusz DSc.
Magyar Nyelvészeti Program
Programvezető: Dr. Kiss Jenő akadémikus

A bizottság tagjai:

A bizottság elnöke: Dr. Szathmári István DSc.

Hivatalosan felkért bírálók:

Dr. Somogyi Judit PhD.

Dr. Tolcsvai Nagy Gábor DSc.

A bizottság titkára:

Dr. Haader Lea CSc.

A bizottság további tagjai:

Dr. Zimányi Árpád CSc.

Dr. Mátai Mária CSc., Dr. Heltainé Nagy Erzsébet CSc.(pótagok)

Témavezető: Dr. Keszler Borbála DSc.

Budapest

2009

Az írásjel definícióját a maga szerteágazó jelfunkciójából és alakulási folyamatából adódóan nehéz egyetlen terminusra korlátozva megadni. A dolgozat ezért abból indul ki, hogy az írásjel az írott szöveg sajátja, megjelenése és alakulása azzal kapcsolható össze, hogy az írott szövegnek a megértéséhez és az értelmezéséhez minden jelentésképző elemet önmagában kell nyilvánvalóvá tennie. A dolgozat emiatt az írásjelnek az írott és – a munka szempontjából továbbá lényeges tulajdonsággá váló – nyomtatott szöveg jelentésképzésében betöltött szerepét, az írott és egyszersmind nyomtatott szöveg alakulásával együtt változó funkcióját vizsgálja. Ez olyan értelmezési lehetőség, amelyben az írásjel egyfelől annak a közegnek az alakulásában válik vizsgálhatóvá, amely nyelvi közeg létre hozza, másfelől abban a folyamatban, amelyben létre jön a dinamikus jelentése. A dolgozat ebből az elméleti megközelítésből eredeti nyomtatványok vizsgálatával mutatja be a magyar nyelvű nyomtatott szövegek írásjelhasználatának alakulását a magyar írásbeliség egy eddig szinte alig kutatott időszakában, a 17. század közepétől a 19. század elejéig.

A dolgozat időbeli határainak kijelölése

A dolgozat időbeli határait a következő okokkal lehet magyarázni. Keszler Borbála (1995) a 17. század közepéig részletesen vizsgálja mind a kéziratok, mind a nyomtatott művek írásjelhasználatát. Későbbi áttekintő munkájában (Keszler 2004) napjainkig teszi ezt meg, de jelen dolgozat témájával választott időszakasznak – egy korábbi kutatásomra hivatkozva – elsősorban a főbb tendenciáit mutatja be. A dolgozat végpontja azzal magyarázható, hogy a 17. század közepétől áttekintve és elemezve a műveket fel lehet figyelni arra, hogy a 18. század vége, a 19. század eleje felé bizonyos szövegtípusokban olyan fordulat következik be, amely kihatással van a bennük található funkciókra, és ezzel együtt azoknak jelölésére. Mivel a dolgozat egyik célja, hogy bemutassa azt a fejlődésvonalat, amely az írott és egyszersmind nyomtatott szövegekben és velük párhuzamosan az írásjelek alkalmazásában is végbemegy, nem tekinthetek el olyan változások vizsgálatától, amelyek leginkább a szövegtípusok alakulásához, de ezen keresztül az írásjelek alkalmazásához is köthető. Ezért a kutatás végpontja a 19. század eleje lett. Amennyiben a dolgozat végpontját egy időponthoz kellene kapcsolni, az első akadémiai helyesírás megjelenéséhez lehetne kötni, hiszen – bár ebben csak csekély mértékben található az írásjelek használatára vonatkozó szabály – ezzel az ún. akadémiai helyesírás korszaka kezdődik el. A dolgozat mégis inkább az elbeszélő művek változásához és elsősorban a regény (ki)alakulásához köti a végső határát. Ez ugyanis az írásjelek területén is változást eredményez.

A korpusz kialakítása

A korpusz kialakítását először a megjelölt időhatár befolyásolta. Az így kiválogatott vizsgálati anyag ekkor még kéziratokat, valamint idegen és magyar nyelvű nyomtatványokat is tartalmazott. A vizsgált korszak, a vizsgált anyag összetettsége és a nagy terjedelmű időszak miatt a kutatást tematikailag szűkíteni kellett. Mivel a nyomtatványok külön kategóriát kezdtek el kialakítani, ezért a kutatás leszűkült magyar nyelvű nyomtatványok vizsgálatára, és a megjelölt időbeli határok mellett a továbbiakban a nyomdák alakították a vizsgált anyagot. Ahhoz, hogy a vizsgálandó nyomtatványok kellőképpen reprezentálják a korszakot, rész kutatásokat végeztem. Ezek alapján a 17. századtól a 19. század elejéig terjedő időszakban a nyomdák tekintetében három kisebb időszakast különböztettem meg. A megállapított nyomdatörténeti korszakokon belül vizsgáltam a

nyomatványok eloszlását, a produktív és a nem produktív nyomdákat. E részvizsgálatok eredményei alapján történt a továbbiakban a szövegek kiválasztása. Mivel a dolgozat a nyomda beavatkozó szerepének szemléltetése miatt hangsúlyt fektet az első kiadás és az újrakiadások kérdésére is, ezért ez a szempont is befolyásolta a korpuszt. Az első kiadás csak akkor nem került a korpuszba, ha annak felkutatása valamilyen problémába ütközött (pl. a példány elveszett, a mikrofilm megsérült vagy elveszett), vagy ha nem a vizsgált korszakban keletkezett.

A nyomtatványokon több esetben a szerző, a nyomda vagy a nyomtatási idő nincs feltüntetve (vagy a fedőlapjuk elveszett). Ezekben az esetekben megpróbáltam kinyomozni, hogy a nyomtatvány illeszkedik-e a korpuszba. Ezeket a kutatásokat a dolgozat lábjegyzetekben közli.

Mivel az eltérő szövegtípusok, illetve a szövegtípusok változása azt eredményezheti, hogy a megértés érdekében különböző módokon válnak felismerhetővé a szöveg részei, ezért a korpuszt az is befolyásolta, hogy minél szélesebb körben képes legyen reprezentálni a megjelölt korszakban a szövegtípusokat, valamint azok változásait.

A vizsgált nyomtatványok az alábbi nyomdahelyekről kerültek ki: Amsterdam, Arad, Bártfa, Bécs, Brassó, Bréma, Buda, Csiksomlyó, Debrecen, Eger, Eperjes, Eszék, Esztergom, Franekéra, Frankfurt, Gyulafehérvár, Győr, Halle, Kalocsa, Kassa, Késmárk, Kolozsvár, Komárom, Kőszeg, Leyden, Lipcse, Lőcse, Marosvásárhely, Medgyes, Miskolc, Nagyenyed, Nagykároly, Nagyszeben, Nagyszombat, Nagyvárad, Nürnberg, Pápa, Pécs, Pest (és Buda), Pozsony, Sárospatak, Sopron, Szeben, Szeged, Széphalom, Szigeth (Váccal együtt megjelölve), Szombathely, Tübingen, Utrecht, Vác, Veszprém, Zsolna. A dolgozat eredményeihez a teljes korpusz vizsgálatával jutottam.

A dolgozat módszerei és felépítése

A dolgozat az elméleti megközelítése alapján a magyar írásbeliség egy meghatározott korszakában az írásjelek alkalmazását a nyomtatott szöveg alakulásával együtt vizsgálja. A Bevezetés után (1.) a nyomtatás szerepét, a szövegre gyakorolt hatását mutatja be a 2. fejezet. Mivel feltételezem, hogy a szöveg minőségének és a befogadási folyamatnak a változása a nyomtatványszám növekedésével, a nyomtatás elterjedésével összekapcsolható, ezért először az előzetes vizsgálatok alapján megállapítható három korszakban működő nyomdákat és az általuk előállított nyomtatványok számadatait elemzem (2.1.). Ezek után a nyomtatási folyamat bemutatása következik (2.2.). Itt utalok azokra a munkafázisokra, amelyek során változhat a nyomtatásra szánt szöveg, illetve arra, hogy az írásjelek alkalmazásának szempontjából ez mit jelent. Majd összehasonlító szövegelemzésekkel a nyomda beavatkozó szerepét szemléltetem (2.3.).

A 3. fejezet a magyar nyelvű nyomtatványok írásjelhasználatának a 17. századra kialakult állapotát mutatja be. Elemzem, hogy mely szövegbeli funkciók írásjellel történő jelölése tekinthető ekkor már a magyar nyelvű nyomtatványokban konvencionalizálódottnak, milyen folyamatok indultak már el, illetve mely funkciók írásjellel történő jelölése hiányzik meg.

A 4. fejezet a 17. század közepétől az első akadémiai helyesírásig keletkezett nyelvtanokat és nyelvtanféléket elemzi. A kutatott időszakban a munkák alapján két korszakot lehet megkülönböztetni. Az első alfejezetben (4.1.) azokat a munkákat tekintem át, amelyekben még nem található az írásjelek alkalmazására irányuló szabály. Ez a 17. század közepétől a felvilágosodás koráig jellemzi a nyelvészeti munkákat. Itt a

szövegek, a magyar nyelvű példamondatok írásjelhasználatát vizsgálom. A felvilágosodás korában keletkezett nyelvészeti munkákban viszont már – egy-két szerzőtől eltekintve – hosszabb vagy rövidebb rész foglalkozik az írásjelek használatának a kérdésével. A második alfejezetben (4.2.) ezért a felvilágosodás korában az első akadémiai helyesírási szabályzatig (1832) keletkezett műveket elemzem. A dolgozat e részében eddig kutatatlan munkákat is vizsgálók. Az írásjelre vonatkozó szabályokat – a téma részletes kutatása érdekében – minden esetben idézem, majd ezzel együtt részletesen elemzem. Ezzel a dolgozatnak az a célja, hogy a korszak nyelvészeti munkáinak írásjelhasználatára vonatkozó szabályait és – a kutatás elméleti felvetéséhez hozzájárulva – a bennük érvényesülő nézőpontot bemutassa. A munkák részletes vizsgálata arra is lehetőséget ad, hogy körvonalazzam a korabeli írásjel-használati felfogásokat, továbbá azt, hogyan válik egyre meghatározóbb kérdéssé az írásjelek alkalmazásának kérdése.

Az 5. fejezet a 17. század közepétől a 19. század elejéig keletkezett magyar nyelvű nyomtatványok írásjelhasználatának alakulását mutatja be. Az eredeti nyomtatványokban mindazokat a szövegrészeket vizsgálom, amelyeket – amellet, hogy a jelölletlenség esetével is foglalkozom – a korszakban keletkezett nyelvészeti munkák az írásjel fogalmánál tárgyalnak. Ez azt jelenti, hogy röviden kitérek olyan, nem prototipikus írásjelek szövegbeli funkciójának bemutatására is, mint a megjegyzések jelölésére alkalmazott jelek, a bekezdések és a fejezetek jelölésének kérdése stb. A dolgozatban szem előtt tartom, hogy a szöveg részei több esetben nem válnak olyan erősen szét, mint az a fejezetben látható. Ezért néhány jelenség ismertetését több alfejezetben is megteszem.

Az alfejezetek bevezetései az alakulástörténeti szemléletmód miatt röviden összegzik az adott szövegbeli funkciónak a 17. század közepére kialakult jelölési módját. Emellett utalok arra, hogy a kutatott korszak nyelvészeti munkái milyen írásjelet ajánlanak a jelenség jelölésére.

A vizsgálatot a korpuszból hozott példákkal szemlélteti a fejezet. A korszak összetettsége, az eltérő szövegtípusok és az alakulásuk miatt ugyan nem lehet százalékos arányt számolni egy-egy jelenségre, de töreksem arra, hogy reprezentáljam, mennyire elterjedt vagy kivételes jelenségről van szó.

A dolgozat az írásjelek alkalmazását szövegtípushoz is köti azokban az esetekben, ahol az egyes szövegtípusok eltérő jelölési módozatot alkalmaznak. A szövegtípusok vizsgálatához a közlésmód és a megértési módozatok mentén kialakuló prototipikus szövegtípusfajtákat használom. Itt érdemes azt a problémát érinteni, hogy a példák nem egyformán reprezentálják az eltérő szövegtípusokat. Egyfelől azért, mert a vizsgált korszakban nem ugyanolyan mértékben vannak jelen ezek a szövegtípusok. Másfelől azért, mivel az egyes szövegtípusokban nem ugyanolyan mértékben vesznek részt a vizsgált jelenségek.

A fenti szerkezeti felépítést érvényesítve az 5. fejezet a kutatást a következő alfejezetekben ismerteti. Először a szöveg tagolásának eredményeként létrejövő szövegrészek írásjellel történő jelölését mutatom be (5.1.). Itt a nagyobb egységektől a kisebb egységeig haladok. Először tehát fejezet, a bekezdés és az azon belüli részek írásjellel történő jelölését vizsgálom (5.1.1.). Ezek után a mondat és a mondattháron belüli kisebb részek jelölése következik (5.1.2.). Itt a mondatthár (5.1.2.1.), majd a mondattháron belül (5.1.2.2.) a tömbthár (5.1.2.2.1), a tagmondatthár és a tagmondatok közötti (5.1.2.2.2.), illetve a mondatrészek közötti (5.1.2.2.3.) viszonyok jelölésének kérdésével foglalkozom. Ezután a felkiáltás (5.2.), a megszólítás (5.3.) és a kérdés (5.4.) jelölésének elemzése következik. A következő alfejezet az idézés jelölésével foglalkozik (5.5.). Az idézésnél a három idézési módot: az egyenest (5.5.1.), a függőt (5.5.2.) és a szabad függőt (5.5.3.) külön vizsgálom, illetve ezeken belül megkülönböztetem az egy és a több beszélőhöz köthető idézést. Ezután a közbevetés jelölésének

bemutatása következik (5.6.). Ehhez kapcsolható az az eset, mikor a közbevetett szövegrészre csak egy jel utal. Mivel a dolgozat az eltérő jelölési módokra koncentrált, ezért a megjegyzések jelölését – szem előtt tartva, hogy a szétválasztás csak a dolgozat módszerének köszönhető – külön tárgyalom (5.7.). A következő alfejezet a szövegből kihagyott részek írásjellel történő jelölését mutatja be (5.8.). Itt külön tárgyalom a nem releváns (5.8.1.) és a releváns (5.8.2.), továbbá ezeken belül a szónál kisebb, illetve a szó vagy annál nagyobb terjedelmű részek kihagyásának a jelölését. Majd a szöveg megszakításának jelölése következik (5.9.). Végül a korabeli nyelvészeti munkákban is külön tárgyalt két jelenséget, az összetételek részeinek írásjellel történő jelölését (5.10.) és az elválasztás jelölését (5.11.) elemzem.

A zárófejezet (6.) összegzi a nyomtatott szöveg részeinek írásjellel való jelölését és azt az alakulásfolyamatot, amely a nyomtatott szöveg változása miatt történt a 17. század közepétől a 19. század elejéig az írásjelek alkalmazásának területén.

A dolgozat eredményei

A nyomdatörténeti vizsgálat alapján látható, hogy a korszakban egyre több nyomda működik Magyarországon. Ez egyre magasabb magyar nyelvű nyomtatványszámot jelent, amely a befogadási folyamat változásával, tehát az olvasás terjedésével is összekapcsolható. A nyomtatványszám növekedésével a nyomtatott szöveg változik, fejlődik, mivel a (némán és egyedül) olvasó számára határozottan és egyértelműen felismerhetővé kell tenni a szöveg megértéséhez és értelmezéséhez hozzájáruló jelentésképző elemeket. A nyomtatványok esetében több szövegalkotóval lehet számolni, a nyomda beavatkozó szerepének köszönhetően a szöveg megértése és értelmezése céljából használt írásjelek elterjednek, egységesülnek és változnak.

A korszakban keletkezett nyelvtanok és nyelvtanfélék írásjelhasználatra vonatkozó részeiben is az figyelhető meg, hogy az írásjelet egyre inkább az írott és nyomtatott szöveg olyan jelentésképző elemének tekintik, amely a szöveg értelmezését és megértését segíti. A munkák egyre részletesebben foglalkoznak az írásjelek alkalmazásának kérdésével. Több esetben az is megfigyelhető, hogy bizonyos írásjelek alkalmazását azért tartják helytelennek, mert az a befogadást, az olvasást megnehezíti.

A 17. század közepétől a 19. század elejéig keletkezett magyar nyelvű nyomtatványok írásjelhasználatának alakulása, bizonyos írásjelek megjelenése, a jelölések határozottabbá válása mind arra utalhat, hogy a nyomtatott szöveg a benne levő jelentésképző elemeket írásjelek által felismerhetővé és jelöltté kívánja tenni. Az írásjelek ezáltal a nyomtatott szöveg jelentéséhez, megértéséhez és értelmezéséhez járulnak hozzá. Alkalmazásuk alakulástörténete összekapcsolható a nyomtatott szöveg fejlődésével, amelyet az olvasás mint befogadói folyamat elterjedése motivál.

A 17. század közepétől a 19. század elejéig keletkezett magyar nyelvű nyomtatott szövegek írásjelhasználatának alakulásáról az alábbi összegző megállapítások tehetők.

A 17. század közepétől a nyomtatott szövegek egyre szerkesztettebbé válnak. Az, hogy a vizsgált korszak vége felé a szövegeket egyre inkább tartalomjegyzék zárja, erre utalhat. A 17. század közepétől egészen a 19. század elejéig megfigyelhető a szöveg első betűjének iniciálészerű díszítése. Ugyanakkor a 18. század végétől ez elsősorban az elbeszélő szövegekre jellemző. Emellett egy új jelölési mód is megjelenik. A 18. században az első sornak, illetve az első szónak a ritkítása figyelhető meg. A 18. század végére viszont ez a jelölési mód visszaszorulni látszik. A bekezdéseket általában beljebb való kezdéssel jelölik. Az ún. kijebb

kezdés csak a lírai beszédmódot alkalmazó szövegekre jellemző a vizsgált korszakban. A bekezdéseket, illetve a fejezeteket a 17. század közepétől a paragrafusjel is jelölheti. Ez kombinálódhat számozással, illetve fejezetkezdő címmel. Ennek a jelölésnek az alkalmazása elsősorban az argumentatív szövegekre jellemző. A bekezdésen belüli tagolás eszköze lehet még a számok és a latin betűk alkalmazása. A 18. század végétől a szövegtípusokra jellemző releváns részek elkülönítése a bekezdésen belül már a magyar írásbeliségben ekkor megjelenő gondolatjellel is történhet. Az elsősorban a díszítést szolgáló ún. bekezdés vagy fejezetzáró jelek alkalmazása a 18. század végén gyengülni látszik. Ez a nyomtatási képből való változásokkal hozható összefüggésbe.

A mondathatár jelölhetlensége a 17. század közepétől keletkezett magyar nyelvű nyomtatványokban nem figyelhető meg. A mondathatárt a legtöbb esetben mondatzáró írásjellel és nagybetű kombinációjával jelölik. A mondatzáró pont mellett – amint arra a korszakban keletkezett nyelvtanok és nyelvtanfélék is egyre inkább utalnak – a mondatzárás funkciójában alkalmazzák már olykor a kérdő- és felkiáltójelet. A nagybetűvel kombinálódó pont mellett ritkán figyelhető meg a pontosvessző és nagybetű, illetve a kettőspont és nagybetű kombinációja. Ezeket – mivel elsősorban az élőbeszédet dominánsan visszaadni kívánó szövegekben használják – a szóbeli diskurzus tagolásának hatására alkalmazzák.

A mondaton belüli tagolás eszközei a pontosvessző, a kettőspont és a vessző. A legáltalánosabbnak a vessző tekinthető. A mondaton belül ezek az írásjelek legtöbbször kisbetűvel kombinálódnak. Ez annak köszönhető, hogy a mondathatár jelölésére alkalmazzák elsősorban az írásjel és a nagybetű kombinációját. A két szövegbeli rész határozott felismerhetősége miatt csak néhány esetben, elsősorban az élőszót dominánsabban visszaadni kívánó szövegekben figyelhető meg, hogy a mondaton belül írásjel és nagybetű kombinációja áll.

A tömbhatár jelölésére legtöbb esetben pontosvessző szolgál. Emellett még a 18. század végén is megfigyelhető a kettőspont alkalmazása. Utóbbi írásjelet viszont lényegesen kevesebbszer használják ebben a funkcióban.

A tagmondathatár jelölése a 17. század közepére kialakult állapothoz képest releváns változásokon megy keresztül a kutatott korszakban. A 17. század közepétől keletkezett nyomtatványokban ugyanis a tagmondathatár következetesen jelölt írásjelek által. A tagmondathatár legáltalánosabb jelölőeszköze a vessző. Az írásjel használata a kötőszók alkalmazásához is köthető. Az, hogy a kötőszó előtt jelöltté válik a tagmondat határa, szintén az írott és egyszersmind nyomtatott szöveg fejlődését szemléltheteti. A vessző következetes alkalmazása figyelhető meg a *hogy*, és (*s*), *vagy* (*avagy*) és a vonatkozó névmási kötőszók előtt. E kötőszók előtt a vesszőtől eltérő írásjelek használata mögött a nyomda beavatkozó szerepe, illetve – fordítások esetében – idegen nyelvi hatás feltételezhető. A *ha* kötőszóval bevezetett tagmondatok határán a 17. század folyamán még ingadozik a vesszőhasználat, a 18. században viszont a jelölési mód erősödni látszik. A tagmondathatár jelölésére alkalmazott vessző leginkább a *mint* kötőszó előtt ingadozó. Ez összefüggésbe hozható azzal, hogy a kötőszó nem minden esetben tagmondathatáron áll. A tagmondathatár jelölésére szolgáló vessző mellett megjelenő kettőspontot és pontosvesszőt két körülhatárolható viszony jelölésére alkalmazzák. Egyfelől az oksági, másfelől az ellentétes viszony jelölésére. A három írásjel között az oksági viszony esetében nem lehet különbséget tenni. Az ellentétes viszony jelölésére – főként a *de* kötőszó előtt – dominánsabbnak tűnik a pontosvessző alkalmazása. A korabeli nyelvészeti munkákban is az látható, hogy – ahol külön kitérnek a vesszőtől eltérő írásjel alkalmazására – valamelyikben a pontosvesszőt, valamelyikben a kettőspontot ajánlják a két viszony jelölésére. Pontosvessző alkalmazása figyelhető meg akkor is, mikor a tagmondatok felsorolás tagjait

alkotják, illetve akkor, ha párhuzamos szerkesztésű a többszörösen összetett mondat. Ebben a két helyzetben a vesszőtől eltérő írásjel használatát az indokolhatja, hogy a szövegértelem szempontjából szorosabban összetartozó részeket jelölni kívánják. A közbeékelést a vizsgált nyomtatványokban szintén jelölik írásjellekkel. Az erre alkalmazott vesszőpár és zárójel egy ideig egymás mellett él, majd a 18. század folyamán egyre inkább a vesszőpár jelöli ezt a szövegbeli funkciót. Ez összefüggésbe hozható azzal, hogy a közbeékeléssel hasonlóságot mutató közbevetések jelölésére ekkor már legfőképp zárójelet alkalmaznak.

A mondatrészek közötti írásjelhasználatban is egységesülés figyelhető meg. A tagmondaton belüli tagolás általános eszköze a vessző. A felsorolás tagjainak elválasztásakor is olyannyira következetesnek mondható a vessző használata, hogy az *és* kötőszó előtt is több esetben ez az írásjel áll. Az *és* kötőszó előtti ingadozó vesszőhasználat oka az is lehet, hogy a kötőszó tagmondatot is bevezethet. A *mint*tel kapcsolatban ugyanez mondható el. A tagmondaton belüli *mint* előtt tehát szintén hol áll, hol nem áll vessző. A vessző helyett kettőspont állhat a tartalomváró szók után. A vesszőtől eltérő írásjelhasználatot ebben az esetben az indokolhatja, hogy felhívják a figyelmet az írásjel után következő, a szövegértelem szempontjából releváns részre.

A felkiáltás tényét indulatszók és egyéb szófajú szavak is jelölhetik, de a vizsgált korszakban a felkiáltójel önmagában is képessé válik ezt jelölni. Az *ó* és *oh*, valamint a *jaj* indulatszók tartalmazó felkiáltásokat a 17. század közepétől legtöbbször felkiáltójel jelöli. Ezekben az esetekben a felkiáltójel elmaradása a nyomda választásának tekinthető. A többi, felkiáltást jelölő szó utáni felkiáltójel-használat a 18. század közepétől kezd elterjedni.

A felkiáltást jelölő lexikális elemeket viszont írásjellel nem választják el a mondat többi részétől. Feltehetőleg azért, mert a felkiáltójel már ezekben az esetekben kezdi azt az érzelmi többletet megjeleníteni, amit addig a lexikális elemek önmagukban képviselhettek. A lexikális elemek tehát meggyengülnek, külön írásjellel való elkülönítésükre, felismerhetőségükre már nincs szükség.

A felkiáltójel helyzete igen eltérő a vizsgált nyomtatványokban. Állhat a mondaton belül, illetve mondathatáron is. Ez összefüggésbe hozható azzal, hogy a felkiáltójel elsősorban az érzelmi többletet jelöli. Ezért a szöveg azon része után alkalmazzák, amely az érzelmi többletet kiváltja, azért, hogy a jelentéshez hozzájáruló érzelmi többlet azonnal felismerhetővé váljon. Ez nem minden esetben esik egybe a mondat végével. A felvilágosodás korában keletkezett nyelvtanokban és nyelvtanfélékben ugyanakkor egyre inkább megjelenik, hogy a felkiáltójel a mondathatár jelölésére is szolgál.

A megszólításokat a legtöbb esetben felkiáltójel jelöli. A 17. század közepétől a 18. század elejéig olykor pont és vessző is állhat utánuk, vagy akár írásjel által jelöletlenek is lehetnek. Ez azzal magyarázható, hogy a 17. században a megszólítások felkiáltójellel történő jelölése még nem annyira elterjedt, mint a 18. században. De több esetben a nyomda beavatkozásának is tekinthető a felkiáltójeltől való eltérés, illetve fordítások esetében az eredeti szöveg írásjelhasználatának eredménye is lehet.

A megszólítás felkiáltójellel történő jelölése összefüggésbe hozható a felkiáltás jelölésével. A megszólításokkal ugyanis olykor, főleg a 17. században, együtt jár az *ó*, *oh* indulatszó. Mint az a felkiáltás jelölésénél látható, az indulatszó alkalmazásakor elterjedt a felkiáltójel használata. Felvethető, hogy az indulatszó jelöléséről terjed át a felkiáltójel alkalmazása először azokra a megszólításokra, amelyek még *oh*-val bevezetettek. Ezután az *oh* gyengülésével – amit az is mutat, hogy nem különül el írásjel által a szöveg többi részétől –, majd elmaradásával az *oh* nélküli megszólítást is felkiáltójel jelöli.

A szövegbe ágyazódó megszólítások után közvetlenül alkalmazták a felkiáltójelet a vizsgált nyomtatványokban. Ennek az lehet az oka, hogy a megszólítás tényét azonnal felismerhetővé kívánják tenni.

A 18. század végétől azokat a megszólításokat, amelyek erős érzelmi többlettel járnak együtt, a felkiáltójelet kívül a több rövid vonásból álló ún. kihagyásjellel, illetve gondolatjellel is jelölik. Ez elsősorban az élőbeszédet dominánsan visszaadni kívánó szövegekben figyelhető meg.

Kérdőjel minden olyan mondat közben, illetve esetenként végén található, amelyben kérdő névmás vagy -e kérdő partikula van. De a korszakban, és főként a 18. század elejétől, a kérdőjel önmagában is képes a kérdés tényét jelölni.

A kérdőjel változatos helyzetét az eredményezheti, hogy az írásjel elsősorban a kérdés jelölésére szolgál. Ezért akkor használják, mikor a kérdést felismerhetővé kell tenni. Ez nem feltétlenül esik egybe a mondat végével. Ugyanakkor a felvilágosodás korában keletkezett nyelvészeti munkákban olykor már azt is külön megemlítik, hogy a kérdőjel a mondathatár jelölőeszköze is.

Az egyenes idézést a magyar nyelvű nyomtatványokban többféle módon jelölhetik a 17. század közepétől a 19. század elejéig. Az idéző mondat és az idézet határán alkalmazott kettőspont és az idézet nagybetűvel történő kezdése – mind az egy, mind a több beszélőhöz köthető egyenes idézésnél – a 17. század közepétől megfigyelhető. A kettőspont konvencionalizálódott jelölési módnak tekinthető, mivel – amellet, hogy a legtöbb nyomtatványban ez található – a felvilágosodás korában keletkezett nyelvészeti munkák is leginkább ezt ajánlják az egyenes idézés két részének elkülönítésére. A kettősponttól eltérő írásjel csak ritkán fordul elő, és a nyomda döntésének vagy a szövegalkotó egyéni írásjelhasználatának tekinthető.

Az írásjellel kombinálódó nagybetű azokra az egyenes idézésekre jellemző, mikor az idéző mondat megelőzi az idézetet. Az idézés tényére így már akkor történik utalás, mikor az idézet még nem kezdődik el. Ezekben az esetekben a két rész határa válik felismerhetővé az írásjel és a nagybetű által. Ha az idéző mondat az idézet után kerül, akkor vessző választja el őket. Amennyiben az idéző mondat az idézetbe ékelődik, akkor zárójellel, néha kettősponttal kombinálódó zárójellel, illetve vesszőpárral, majd a 18. század végétől gondolatjelpárral jelölik az idéző mondat határát. A párbeszédek jelölése a 17. század végétől kiegészülhet azzal, hogy a fordulókat új sorba tördelik.

A 17. század közepétől a kettősponttal kombinálódó nagybetű kiegészülhet azzal, hogy az egyenesen idézett részt dőlt betűvel jelölik. E jelölési mód erősödését mutatja, hogy a század végére a legtöbb nyomtatványban már ezt alkalmazzák. A jelölési mód elterjesztésében a nyomdának is nagy szerepe van. Az újrakiadásokban ugyanis több esetben alkalmazzák addig dőlt betűvel nem jelölt idézetek jelölésére is. Mivel a dőlt betűvel az idézet a szem számára, tehát az olvasó számára felismerhetővé válik, az idéző mondat több esetben az idézet mögé kerülhet, sőt, akár el is maradhat. Utóbbi esetben a dőlt betűvel jelölt idézet után hivatkozás is állhat, amely segíti a szöveg idézőként történő értelmezését. A párbeszédek egyenes idézésénél az is megfigyelhető, hogy kezdetben mindkét fordulóban, majd vagy csak az egyik, vagy csak a másik fordulóban alkalmazzák a dőlt betűt. Utóbbi jelölési mód a szövegrész párbeszédként történő értelmezését is segíti. A drámákban – a rájuk jellemző sajátosság miatt – nem jelenik meg ugyan az idéző mondat, de a beágyazódó szövegrészek előtt található – a perspektivizációt jelölő – neveket szintén dőlt betűvel kezdik el jelölni.

Az egyenes idézés jelölésében újabb fordulat akkor figyelhető meg, mikor a magyar írásbeliségben is megjelenik az idézőjel. Ez a 18. század közepére tehető. Az idézőjel megjelenése szintén összefüggésbe hozható azzal az igénnyel, hogy a nyomtatott szöveg láthatóvá és egyértelműen felismerhetővé kíván tenni a szöveg

értelméhez hozzájáruló funkciókat. Az idézőjel mind funkciójában, mind formájában összefüggésbe hozható egy, a hivatkozásokat jelölő jellel. Mivel a külföldi írásgyakorlatban hamarabb jelent meg az idézőjel, feltételezhető, hogy a magyar írásbeliségben idegen nyelvi hatásra jelenik meg. Alkalmazásának elterjedésében viszont a magyar nyomdának is nagy szerepe van. Az idézőjel használata a 18. század közepén még nem következetes, olykor egy szövegen belül is megfigyelhető az, hogy az egyenes idézeteket néha idézőjellel, néha dőlt betűvel jelölik. Az idézőjel formája igen változatos. Legtöbbször a kezdő idézőjel ún. 99-es formájú, a sor alján áll; a záró idézőjel ún. 66-os formájú, és a sor tetején található. Az idézőjelet a nyomtatványokban általában minden sor elején megismétlik addig, amíg az idézet tart. Ezzel – akárcsak a dőlt betűnél – az idézet teljes terjedelmében – elsősorban az olvasó számára – jelöltté, ezáltal felismerhetővé válik. Ennek köszönhető, hogy a jelölési módot alkalmazó idézésekben is változatosabb lehet az idéző mondat és az idézet sorrendje. Az idézőjelet a 18. század végéig mindegyik szövegtípus használja mind az egy, mind a több beszélőhöz köthető egyenes idézésben.

A 18. század végétől néhány jól körülhatárolható esetben visszaszorulni látszik az idézőjel és a vele együtt élő dőlt betű használata. Az elbeszélő szövegek témáinak elvilágiasodása a szó szerinti idézet merev kereteit háttérbe szoríthatja. Ez kihatással van az idézeteknek a szövegbe betöltött funkciójára és így jelölésére is. Ennek hatására a fikcionalitást dominánsan érvényesítő elbeszélő szövegekben az egyenes idézetek idézőjellel való jelölése háttérbe szorul. Ezekben a szövegekben az idézést ismét kettősponttal kombinálódó nagybetűvel kezdik jelölni. Ennek köszönhető, hogy tulajdonképpen a három idézésjelölési mód egymás mellett él. Amíg viszont a dőlt betű és az idézőjel között a 18. század végétől funkcionális különbség nem mutatható ki, addig a kettősponttal kombinálódó nagybetűt ekkor legfőképp a fentebb bemutatott funkciójú idézéseknél használják. Hogy valóban különbség tehető a két idézésjelölési csoport között, azt az is mutatja, hogy egy szövegen belül a fiktív beszélők diskurzusát külön írásjellel nem jelölik, a szövegbe ágyazódó példázatos jellegű, nem fiktív beszélőktől származó idézeteket azonban igen: idézőjellel vagy dőlt betűvel. Az újkori regény megjelenése a párbeszédek jelölésében is – a fentiekén kívül – változásokat eredményez. A regény által az olvasás mint befogadói folyamat még inkább előtérbe helyeződik. Ennek hatására nem kell állandóan az idéző mondatnak kísérnie az idézetet. Hogy mégis felismerhetővé váljanak az immár külön írásjellel nem jelölt idéző mondat nélküli idézetek, a fordulók közé a magyar írásbeliségben a 18. század végén megjelenő gondolatjelet tesznek. A gondolatjel alkalmazása egyébiránt akkor is megfigyelhető, mikor az idéző mondat ugyan megjelenik, de az idézet után vagy az idézetben található.

A függő idézési mód jelölése összefügg azzal, hogy az idéző főmondat és az idézet – az idézési mód kialakulása miatt – grammatikailag kapcsolódnak egymáshoz. A kapcsolatot az általában megjelenő *hogy* kötőszó is mutatja. E kötőszó előtt a legtöbb esetben vessző áll a vizsgált korszakban. A függő idézésben is a leggyakrabban ez az írásjel áll az idéző főmondat és az idézet határán. A vessző helyett néha kettőspont is megfigyelhető. Ez az egyenes idézésben alkalmazott írásjelhasználat hatását mutathatja. A függő idézésben – talán szintén az egyenes idézés hatására – ritkán dőlt betűvel jelölik az idézetet.

A szabad függő idézés – az idézési mód miatt – írásjellel történő jelöléséről alig lehet beszélni. Az ún. kapcsolt egyenes beszéd szintén értelmezhető szabad függő idézésként. Mivel ezt az idézési módot a jellemzi, hogy az idézetet a *hogy* kötőszó vezeti be, az idéző mondat és az idézet határán álló írásjelhasználatot szintén a kötőszó jelenléte határozza meg. Legtöbb esetben tehát vessző választja el a részeket. A vizsgált korszakban magát az idézetet – jelölve a perspektivizáció tényét – dőlt betűvel jelölik.

A vizsgált nyomtatványokban a közbevetést zárójellel, igen ritkán vesszőpárral, majd a 18. század végétől gondolatjellel jelölik. A leggyakoribbnak a zárójel tekinthető. Ez összefügghet azzal, hogy a közbevetéssel hasonlóságot mutató közbeékelődések jelölésére a vesszőpár és a zárójel közül a 18. század folyamán egyre inkább a vesszőpár használatát lehet megfigyelni. A zárójelnek a felvilágosodás korában keletkezett nyelvészeti munkákban megemlített formai változatai közül csak a kettősponttal kombinálódót lehet néha megfigyelni. Ezt viszont elsősorban a nem produktív nyomdák használják, illetve ez a szerző írásjelhasználatának tekinthető, mivel ez a forma elsősorban a kéziratos munkákat jellemzi. A zárójel (és formai változata, a kettősponttal kombinálódó zárójel), a vesszőpár és a gondolatjelpár alkalmazása mögött funkcionálisan nem mutatható ki különbség. Az egyik vagy a másik írásjel alkalmazása a szövegalkotó, illetve a nyomda választásának tekinthető.

A megjegyzéseket az ábécé betűivel, arab számokkal, csillaggal és néha a már említett, az idézőjel formájához hasonlóságot mutató jelekkel jelölik. A jeleket a 17. század közepétől elsősorban a szöveg mellett vagy közvetlenül a szövegrész után ismétlik meg. A 18. század végétől viszont egyre inkább a szöveg alá kerülnek, és esetleg egy folyamatos vonallal is elválasztják a szövegtől. A jelek helyzetének változása utalhat arra a változásra is, amely a megjegyzés szövegében megfigyelhető. Feltehető, hogy a szöveg alá kerülő jel azt a távolságot reprezentálja, amely az általa jelölt szöveg és a szövegegész között fennáll.

A vizsgált korszakban keletkezett magyar nyelvű nyomtatványokban a betű vagy toldalék kihagyását aposztróffal jelölik. A rövidítések után pont, illetve a 17. században olykor kettőspont áll. Utóbbit elsősorban a külföldön nyomtatott magyar nyelvű nyomtatványokban alkalmazzák. Amikor a rövidítés releváns rész elhagyása miatt jön létre, a kihagyott betűk helyére csillagokat vagy több pontot tesznek.

A 17. század közepétől a nem releváns szó, illetve szónál nagyobb terjedelmű részek kihagyását a sor közepén elhelyezett több rövid vonallal, az ún. kihagyásjellel jelölik. Az első ilyen formájú jel a 17. század közepéről való. A releváns részek kihagyását a kihagyásjel mellett több gondolatjellel, illetve három vagy több ponttal is jelölhetik. A vizsgált korszakban nem mutatható ki a három írásjel között funkcionális különbség. Valószínűleg a nyomda választásának köszönhető, hogy melyik jelölési módot alkalmazza a nyomtatott szövegben.

A megszakítást kezdetben kihagyásjellel, majd a 18. század közepén három vagy több ponttal, a 18. század végétől gondolatjellel jelölik a magyar nyelvű nyomtatványokban. A három jel egy ideig egymás mellett él, leghamarabb a kihagyásjel nem jelöli a megszakítást. A gondolatjel váltakozhat a három pontos jelölési móddal a 18. század végén.

A kihagyásjel, a gondolatjel és a három vagy több pontos jelölési mód mind funkcióban, mind formában összekapcsolható. Bizonyos funkcióban a három jel megegyezik, formailag pedig feltételezhető, hogy a kihagyásjel összeolvadása eredményezi a gondolatjel formáját, illetve a kihagyásjel és a három pont formája között is összefüggés van, előbbi esetben három vagy több vonásról, az utóbbi esetben három vagy több pontról van szó. A kihagyásjellel fejlődhet ki a gondolatjel. A kihagyást és a megszakítást jelző pontok feltehetőleg a kihagyott nevek helyett álló és a megszólítások rövidítésére használt két pontból fejlődnek ki. A három jel kialakulásában és elterjedésében a magyar nyelvű nyomtatványokban a nyomdák beavatkozó és írásjelhasználati egységesítő szerepe feltételezhető. Mivel a megszakítás és a kihagyás a jelölés által válik felismerhetővé, ezért az ezeket jelölő írásjeleket szintén a szöveg megértéséhez és értelmezéséhez dominánsan hozzájáruló eszközöknek lehet tekinteni. Feltételezhető, hogy a nyomtatott szöveg azon saját jelentésképző

elemeiről van szó, amelyet a néma olvasás mint befogadói folyamat eredményez abban az értelemben, hogy a kihagyás és megszakítás e befogadási folyamatban felismerhetővé válik.

Az összetartozó szavak és szórészek jelölésére a nyomtatványokban kötőjelet használnak. A kötőjel használatának elterjedése a 17. század közepétől figyelhető meg. Elterjedésének oka a szöveg befogadásának segítése. Ugyanakkor a 18. század végi nyomtatványokban az írásjel következetes használata gyengülni látszik. Ez ismét az olvasás befogadási folyamatával hozható összefüggésbe. Ekkor ugyanis az írásjel alkalmazását előidéző ok, a szöveg megértésének segítése, épp azt kívánja meg, hogy a kötőjelet, mivel zavarhatja a befogadást, mellőzzék a nyomtatott szövegekből.

Az elválasztást elválasztójel jelöli a magyar nyelvű nyomtatványokban. Ennek a formája egy vízszintes rövid vonás a sor közepén. Formai változatával, a két párhuzamos vízszintes vonással csak igen ritkán, elsősorban a 17. század közepéhez időben közel álló nyomtatványokban lehet találkozni. Mivel ez a forma inkább a kézirásos szövegekre jellemző, ezért feltételezhető, hogy azoknak a hatására alkalmazzák olykor a nyomtatványokban. Majd a nyomtatott szöveg – valószínűleg a nyomdai előállítás könnyítése miatt – már rá jellemző formát alakít ki. A felvilágosodás korában keletkezett nyelvészeti munkákban néha a két vonásból álló elválasztójel-formát is megemlítik. Ennek alkalmazását a vizsgált nyomtatványokban nem lehet megfigyelni. Ez a forma is elsősorban a kézirásos munkákra jellemző. A nyomtatványokban feltehetőleg azért nem alkalmazzák, mivel formája azonos az idézőjellel, és ezért nem jelöli egyértelműen az elválasztás tényét.

A doktori értekezés téziseiben idézett művek jegyzéke

Keszler Borbála 1995. *A magyar írásjelhasználat története a XVII. század közepéig*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Keszler Borbála 2004. *Írásjeltan. Az írásjelhasználat szabályai, problémái és története*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

Az értekezés témakörében írt publikációk jegyzéke

Az idézetek jelölésének módja a magyar nyelvű nyomtatványokban (a XVII. század közepétől az idézőjel megjelenéséig). *Magyar Nyelvőr* 128: 242–256.

Az egyenes idézet alakulásának története. In: Mártonfi Attila–Papp Kornélia–Slíz Mariann (szerk.): *101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére*. Argumentum Kiadó, Budapest. 570–579.

A párbeszéd jelölésének alakulása (a XVII. század közepétől a XVIII. század végéig). In: Zsilinszky Éva–Érsek Nikolett Ágnes–Slíz Mariann (szerk.): *Féltűn*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 29–37.

A kihagyás és a megszakítás jelölésének alakulástörténete. (A kihagyásjel, a gondolatjel és a három pont használata a 17. század közepétől a 19. század elejéig a magyar nyelvű nyomtatványokban). *Magyar Nyelvőr* 131: 87–98.

Az idézés jelölésének módja a XVII. század közepétől a XIX. század elejéig. In: Bozsik Gabriella (szerk.): *Két évtized a helyesírásért*. EKF Liceum Kiadó, Eger. 47–57.

A Hermeneutical Approach to Graphemes. *Annales*. (Megjelenés alatt.)